

УКРАЇНСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

Ольга ШАКУРОВА

orcid.org/0000-0001-9842-2997

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано внесок Л. Залізняка у розвиток сучасної етнології, зокрема вивчення прадавньої історії України, українського етногенезу та сучасних вітчизняних етнокультурних процесів. Виявлено, що пріоритетом його досліджень є етнокультурні студії, які у добу пострадянської України набули довершеності й системності осмислення. З'ясовано, що праці вченого відзначаються ґрунтовністю новітніх методологічних підходів, масштабністю проблематики (від давньої історії, україногенезу до сучасних подій та роздумів про місце України серед світових цивілізацій), високою науковою ерудицією і глибиною знань. Доведено, що Л. Залізняк запропонував не лише науковому середовищу, а цілому українському суспільству концепцію походження українського народу, побудовану на глибокому розумінні закономірностей історичного процесу утворення народів і розвитку націй. Обґрунтовано, що вчений працює над вдосконаленням цієї концепції, постійно повертається до поглиблення найважливіших питань україногенезу, становлення української держави, етапів формування української нації, місця України серед світових цивілізацій тощо. З'ясовано, що побудована видатним вченим концепція походження українського народу має велике політичне значення, оскільки є міцним і надійним підґрунтям для утвердження української незалежної держави, а популяризація цієї концепції у народній самосвідомості допомагає зберегти самобутність українського народу в сучасному етнокультурному просторі. Виявлено, що Л. Залізняк активно долучився до осмислення реалій та сутності неоголошеної російсько-української гібридної війни. Зазначено, що наукові праці Л. Залізняка дають змогу досягнути минуле України й українців, фахово осмислити українські етнокультурні процеси, допомогти сучасній українській нації відновити територіальну цілісність українського етнокультурного простору та зберегти самобутність українського народу на сучасному етапі його етнокультурного розвитку.

Ключові слова: Україна; українці; Л. Залізняк; українознавство; етногенез українців; давньоруська народність; реваншистська політика Російської Федерації щодо України.

UKRAINIAN ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE RESEARCH LEGACY OF LEONID ZALIZNYAK (DEVOTED TO THE 70TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Yurii FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences, Head of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Olha SHAKUROVA

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. *The article analyzes L. Zalizniak's contribution to the development of modern ethnology, in particular his study of the ancient history of Ukraine, Ukrainian ethnogenesis and modern domestic ethnocultural processes. It reveals that the priority of his research is ethnocultural studies, which in the days of post-Soviet Ukraine acquired perfection and systematic comprehension. It is discovered that the works of the scientist are marked by the thoroughness of the latest methodological approaches, the scale of the issue (from ancient history, Ukrainogenesis, to modern events and reflections on the place of Ukraine among world civilizations), high scientific erudition, and depth of knowledge. It is proved that L. Zalizniak offered the concept of the origin of the Ukrainian people not only to the scientific community, but to the whole Ukrainian society. This concept is based on a deep understanding of the laws specific for the historical process of peoples' formation and nations' development. It is substantiated that the scientist continues working on improving this concept, constantly deepening the most important issues of Ukrainian genesis, the formation of the Ukrainian state, the stages of formation of the Ukrainian nation, the place of Ukraine among world civilizations, and more. It is found that the concept of the origin of the Ukrainian people built by prominent scientists is of great political importance, as it is a solid and reliable basis for the establishment of the independent Ukrainian state, while popularization of this concept in the people's consciousness helps preserve the identity of the Ukrainian people in modern ethnocultural space. It is noted that L. Zalizniak actively participated in understanding the core and essence of the undeclared Russian-Ukrainian hybrid warfare, while his scientific works allow to comprehend the past of Ukraine and Ukrainians, professionally encompass Ukrainian ethnocultural processes, help the modern Ukrainian nation defeat the enemy, restore the territorial integrity of the Ukrainian ethnocultural space and preserve the identity of the Ukrainian people at the present stage of its ethnocultural development.*

Key words: *Ukraine; Ukrainians; L. Zalizniak; Ukrainian studies; ethnogenesis of Ukrainians; Old Rus nation; revanchist policy of the Russian Federation towards Ukraine.*

19 січня 2021 р. виповнилося 70 років Леоніду Залізняка, доктору історичних наук, завідувачу відділу кам'яного віку Інституту археології НАН України, професору Національного університету «Києво-Могилянська академія», автору понад 500 публікацій, у тому числі 34 наукових монографій, навчальних посібників для вишів, науково-популярних праць з археології кам'яної доби, первісної історії України, проблем індоєвропейстики та етногенезу українців.

Наукові напрацювання Л. Залізняка у вивченні минулого й сьогодення України неодноразово аналізувалися вітчизняними дослідниками. Так, його археологічну діяльність висвітлювали С. Конча [16], Ю. Кухарчук [16], етнологічну – Ю. Кириченко [15], Ю. Фігурний [20; 21], О. Шакурова [21; 22],

науково-організаційну – В. Отрощенко [19] та ін.

Метою цього дослідження є розкриття внеску Л. Залізняка у розвиток сучасної етнології, зокрема вивчення прадавньої історії України, українського етногенезу та сучасних вітчизняних етнокультурних процесів. Праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства в умовах політики реваншу Російської Федерації», профінансованої МОН України з державного бюджету.

Джерельною базою дослідження є найвагоміші наукові праці вченого, оприлюднені протягом 1991–2020 рр. [1–14], у яких дослідник на основі значного масиву джерельного матеріалу, глибокого знання вітчизняної і зарубіжної

історіографії, застосовуючи найновітніші методологічні підходи та методики, розвинув етнокультурну проблематику з погляду власне українського історичного процесу та українознавства як синтетичної науки про Україну.

Для Л. Залізняка, який працював на постійній основі в Інституті археології НАН України, потужним стимулом українознавчих студій стала його співпраця із заснованим 1992 р. Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка (2000 р. трансформований у Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України) та Національним університетом «Києво-Могилянська академія», де відбувалася апробація вченим власного бачення українських етнокультурних процесів.

Зазначимо, що у 90-х роках минулого століття небагато українських вчених наважувалися торкатися контroversійних питань вітчизняної етнокультурної проблематики, які в часи існування СРСР були під негласною забороною. Заслуга Л. Залізняка полягає в тому, що він був одним із перших, хто наважився на розвінчання імперських російських догм щодо української національної історії. З кінця 80-х років дослідник інтенсивно працює над науковим вирішенням ключових проблем палеоетнології України, зокрема націогенези українців. Наукові та науково-публіцистичні праці видатного вченого з давньої історії та етнології України, які він озвучує у лекційних курсах та на Українському радіо, привертають увагу не лише численних його прихильників із середовища свідомих українців, а й опонентів.

Неоціненний внесок в українську гуманітарну науку становить розроблення

Л. Залізняка проблеми українського етногенезу, яка є вкрай актуальною не лише для Української держави, а й загалом для усіх інших державних утворень, що постали на місці колишніх республік СРСР, які вчений називає «колоніями радянської імперії» [1, с. 11]. Проблема українського етногенезу, яка займає одне з ключових місць у творчому доробку дослідника, з'явилася не випадково. Її актуальність сам вчений обґрунтовує нерозробленістю багатьох важливих аспектів цієї проблеми, оскільки центральна радянська влада, боячись «розвалу імперського конгломерату народів», усіляко стримувала науковий розвиток важливих питань формування націй [1, с. 3]. Л. Залізняк зауважує, що нерозв'язаність проблеми українського етногенезу, з одного боку, гальмує сам процес створення української нації. З другого – значний інтерес народу до власних історичних витоків, навпаки, стимулює всебічне дослідження цього питання. Величезний інтерес українців до власного коріння він пояснює переломним історичним етапом, який наразі переживає Україна [12, с. 8].

Щоправда, несподівано виникла ще одна причина, яка спонукала дослідника взятися за проблему українського етногенезу. Протягом останніх років в українському просторі з'явилося чимало аматорської літератури, в якій поширюються не лише псевдонаукові, а подеколи й спекулятивні концепції, які дезорієнтують українського читача. Дослідник добре усвідомлює, що протягом тривалого часу український історичний процес було сфальсифіковано, а отже, декілька поколінь українських громадян засвоїли саме спотворену радянськими ідеологами історію власного народу. У

той же час національна свідомість усього етносу є потужним консолідуючим чинником. Виходячи з цього, він ще в 90-х роках сформулював найактуальніше завдання української наукової еліти, яке полягає у встановленні об'єктивної картини вітчизняної історії та популяризації цих знань серед українських громадян [1, с. 3; 2, с. 5; 11, с. 3]. Наукова діяльність Л. Залізняка засвідчує, що своїм особистим завданням вчений вважає з'ясування проблеми походження українського народу та її популяризацію з метою піднесення національної свідомості співвітчизників.

Зауважимо: навіть у нарисах популярного характеру Л. Залізняк висвітлює питання українського націєтворення на високому науковому рівні й на підставі виключно наукових підходів. Так, приступаючи до розкриття проблеми націєтворення, він зупиняється на важливих термінологічних поняттях, пояснюючи, що термін «етногенез» має широке і вузьке значення. Під широким, розтлумачує він, розуміють загальний всесвітньо-історичний процес формування різних етносів і народів світу. У вузькому – термін висвітлює процес походження окремого народу, починаючи від початкової доби та охоплюючи усі наступні етапи, протягом яких поступово складаються етнокультурні, мовні, характерні побутові та інші особливості конкретного народу.

Оскільки поняття «етногенез» є похідним від поняття «етнос» і вживається для означення процесів формування і розвитку етнічних спільнот, то цілком логічно, що Л. Залізняк розкриває семантичне значення термінів «етнос», «народ», «нація». Як і більшість дослідників, під поняттями «етнос» або «народ» він розуміє «людську спільноту, яка

відрізняється від інших певним набором різноманітних ознак», до яких відносить власну свідомість, окрему етнічну територію, мову, культуру, психічний склад (ментальність), специфічні форми господарської діяльності тощо [1, с. 4; 11, с. 6; 12, с. 336]. При цьому він пояснює: будь-яка з цих ознак може входити до культурного комплексу інших народів, але кожному народові властива своєрідна і неповторна їх комбінація. Тому про існування того чи іншого етносу можна казати лише тоді, коли вже існує сформований набір, за висловом вченого, «кістяк» його етнічного комплексу, а не одиничні елементи [1, с. 58–59]. Етногенез як процес розвитку вже існуючих етносів відбувається безупинно. Так само постійно змінюється і комплекс соціально-культурних ознак кожного окремого етносу та його біологічний субстрат.

Термін «нація» дослідник розглядає як вищу стадію/форму розвитку етносу, що історично дозрів до створення власної держави [11, с. 6]. На думку дослідника, етнос, на відміну від нації, не усвідомлює своєї єдності у межах власної етнічної території, не має сформованих національних інтересів, а тому неспроможний утворити власну незалежну державу [1, с. 5; 11, с. 7; 12, с. 336]. Одним із найпотужніших консолідуючих чинників перетворення етносу в націю вчений вважає зростання самосвідомості народу. Він наголошує, що «національна самосвідомість відрізняється від етнічної державницьким спрямуванням», тому національну самосвідомість, для якої головним завданням є державотворення, вчений прирівнює до національної ідеї. Отже, на його думку, національна ідея реалізується у створенні власної держави [1, с. 5; 12, с. 336–337].

Розглядаючи проблему українського етногенезу, дослідник доводить, що етногенез українців не був якимось особливим винятком, а підлягав загальноєвропейським закономірностям [1, с. 59; 11, с. 24]. Крім того, до висвітлення проблеми етнокультурного розвитку України Л. Залізняк підходить з точки зору цивілізаційного підходу історичного процесу. Свій підхід він пояснює у праці «Україна в колі світових цивілізацій», де у доступній формі викладає власне бачення національної історії з позицій цивілізаційної теорії А. Тойнбі й О. Шпенглера і на цій підставі визначає місце і роль України в колі світових цивілізацій [11, с. 63–92]. Ідея поступальності розвитку людства не втратила свого сенсу, однак нині вона ґрунтується не на засадах неперервності та лінійності еволюційних змін, а на ідеях полілінійності та перервності окремих гілок історичного поступу. Теорія циклічного розвитку цивілізацій розглядає світову історію не як єдиний потік, що рухається від простих до більш складних і досконалих соціальних формацій, а як окремі явища («культури/цивілізації»), що існують паралельно, мають власний шлях розвитку та історичну долю і конкурують між собою. Сучасна історіософія бачить світову історію як перманентну боротьбу різних цивілізацій за місце під сонцем [11, с. 64–65].

За допомогою компаративних методик вчений звертається до загальноєвропейського історичного процесу, порівнює закономірності етногенезу англійців, французів, німців, чехів, поляків та екстраполює їх на україногенез, корегуючи його із врахуванням загальноєвропейських історичних законів [1, с. 59]. Аналізуючи універсальні закони

етнічного розвитку європейських народів, дослідник на їх підставі сформулював декілька принципових методологічних підходів до вивчення проблеми етногенезу як такої:

1. Етноси як етнокультурні організми народжуються, проходять життєвий цикл і дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів.

2. Вік етносу визначається ретроспективно шляхом встановлення за допомогою різних наукових дисциплін початку безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу.

3. Переважна більшість європейських народів, що перебували в зоні історично-культурного впливу Римської імперії (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки та ін.), склалися у ранньому середньовіччі, тобто у V–VII ст.

4. Закінчення племінного етапу розвитку європейських етносів пов'язано з їх консолідацією у власні держави і хронологічно датується IX–X ст., тобто часом, з якого нерідко починається їх експансія на етнічні території сусідніх народів, набуваючи форм середньовічних імперій.

5. У відсталіх провінціях імперій у процесі їх колонізації метрополією зароджуються молоді постімперські етноси, які виникають внаслідок синтезу місцевих традицій з мовно-культурним комплексом імперського народу-завойовника, власне буття яких починається з моменту відокремлення від імперії [12, с. 203–204].

Ці висновки Л. Залізняк підтверджує прикладом Римської імперії, на варварській периферії якої народилися романські народи (іспанці, португальці, французи, румуни та ін.). Своєю чергою

ці нові народи, створивши власні імперії, сприяли народженню нових етносів. Ланцюгову реакцію становлення нових молодих етносів дослідник ілюструє на досвіді новоутворених імперій: Іспанської, Англійської, Португальської та Французької, називаючи утворені ними народи. Зокрема, Іспанська імперія породила іспаномовних мексиканців, чілійців, перуанців, венесуельців, кубинців та ін., Англійська – англомовних американців, канадійців, австралійців, Португальська – бразильців, Французька – квебекців [12, с. 203–204].

Аналізуючи на підставі зазначених методологічних підходів історичний розвиток європейських етносів, дослідник зробив такі висновки: Римська імперія була фундаментом середньовічної Європи, новостворені держави якої успадкували її інтелектуальну спадщину, зокрема християнську релігію, римське право, культуру, латинську мову, яка стала мовою церкви, науки, дипломатії тощо. Дезінтеграція Римської імперії ознаменувала нову історичну добу – середньовіччя. Тому, зазначає дослідник, усе це дає можливість простежити безперервність розвитку європейських етносів саме з раннього середньовіччя [12, с. 203–204].

Підкреслюючи неодноразово важливість і актуальність проблеми українського етногенезу для утвердження української держави, Л. Залізняк разом із тим зазначає її складність, що обумовлюється такими причинами. Перша полягає в одночасному існуванні трьох версій походження українців: трипільсько-арійська, ранньосередньовічна та пізньосередньовічна. Друга, можливо, й найбільш складна, обумовлена тим, що стара генерація українських істориків,

вихована за часів радянської ідеології, продовжує підтримувати російську версію історії України. Тому вчений у своїх працях аналізує причини створення та вірогідність усіх цих версій. Трипільсько-арійську версію, за якою українці є прямими нащадками трипільців та прарарійців, що мешкали в Україні близько V–VII тис. років тому, він називає неоромантичною теорією, створеною патріотично налаштованими аматорами [1, с. 62–63; 11, с. 21; 12, с. 30–31]. На підставі значного археологічного матеріалу Л. Залізняк доводить, що немає серйозних наукових підстав вважати українцями ні трипільську людність Правобережної України, ні стародавніх аріїв Індії та Ірану [11, с. 21–23]. На українських теренах ні археологічні, ні історичні матеріали не простежують безперервність культурно-історичного розвитку від трипільської культури до історичних українців, що є необхідною умовою встановлення віку будь-якого суспільно-історичного явища [1, с. 30–63].

Грунтовно аналізує Л. Залізняк пізньосередньовічну версію походження українців, оскільки розвінчання цього міфу має принципове значення. Програмною стала його стаття «Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність», опублікована 1996 р. у журналі «Пам'ять століть», у якій вчений докладно розкрив причини, історичні корені, ідеологічне та політичне підґрунтя імперської ідеологічної конструкції, відомої в радянській історіографії під назвою «давньоруська народність» (далі – ДРН). Неодноразово повертаючись до цього питання, він всебічно в історичній ретроспективі ґрунтовно показав, як протягом століть формувалися претензії росіян на київську

спадщину, починаючи ще з XV ст., коли правителі щойно утвореної Московської держави створюють міф про Москву як Третій Рим. Цьому певним чином посприяла й тодішня політична кон'юнктура. Православні ченці, втікаючи із захопленого 1453 р. турками Константинополя, знайшли притулок у Москві і на знак подяки створили фантастичний родовід московських князів, проголошуючи їх династичними спадкоємцями візантійських імператорів та захисниками православ'я. Далі приєднання України до Росії 1654 р. та поява 1674 р. першого історичного твору «Синопис» сприяли утвердженню історичного міфу про Московську державу як спадкоємицю давньої Русі. У XIX ст. працями істориків Російської імперії В. Татищева¹ і М. Карамзіна було обґрунтовано концепцію трансформації Київської Русі у Російську імперію. М. Карамзін відверто називає Київську Русь Росією, літописних діячів Русі – росіянами, а Київ – «матір'ю городів російських». Російський історик М. Погодін пішов ще далі, 1856 р. він заявив, що державу Русь заснували великороси, які внаслідок татарської навали змушені були переселитися в район Верхньої Волги, а на їхнє місце лише в XVI ст. прийшло населення з Прикарпаття і Волині [12, с. 143–162].

Л. Залізник розкриває гостроту дискусії, що внаслідок такої інтерпретації виникла між прихильниками російської версії та українськими вченими, відому під назвою спору між «южанами і северянами». З українського боку у ній взяли участь найвидатніші українські вчені М. Максимович, М. Костомаров, пізніше

¹ Наразі доведено, що уривки з давніх літописів, наведених автором праці «История Российская», насправді є вправними містифікаціями самого автора.

В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич, О. Потебня, А. Кримський. Щоправда, низка російських дослідників, зокрема К. Кавелін, О. Пипін, В. Ключевський, М. Владимирський-Буданов, М. Покровський, та деякі історики російської еміграції також відокремлювали початки російської історії від Київської Русі. Нарешті, М. Грушевський запропонував антиімперську схему історії східних слов'ян, яка, здавалося, поклала край зазіханням росіян на українську історію [12, с. 145, 238–240].

Проте так лише здавалося. У післявоєнний час на підйомі перемоги СРСР у Другій світовій війні відбулося відродження імперських засад російських шовіністів. Спершу не зовсім зрозумілі натяки у деяких післявоєнних працях щодо існування в давньоруські часи єдиної етнічної спільноти остаточно сформулював у концепцію про давньоруську народність російський медієвіст В. Мавродін. Її сутність полягає у тому, що одночасно з утворенням у IX–X ст. держави Русь відбувалося об'єднання східнослов'янських племен у давньоруську народність зі спільною для усієї держави мовою. Отже, держава Русь була заснована не українцями, а окремим східнослов'янським етносом – давньоруською народністю, з якої у пізньому середньовіччі постали три братні народи – росіяни, білоруси та українці [12, с. 146].

Ідея В. Мавродіна щодо вигаданої ним ДРН спершу була розкритикована навіть провідними російськими істориками, які категорично заперечили факт існування ДРН у X–XII ст. Він змушений був погодитися з критикою, тож можна було сподіватися, що його концепція «похована». Проте Л. Залізник роз'яснює, що далі «втрутилася» політика, яка

вкотре перемогла науку: наукова проблема була виведена за межі наукової дискусії в політичну площину. У січні 1954 р. у газеті «Правда» були опубліковані схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», після чого концепція В. Мавродіна стала офіційною радянською схемою історії східних слов'ян, і радянські медієвісти були вимушені відштовхуватися від неї [5, с. 227; 12, с. 241–242].

Л. Залізняк переконливо доводить, що окремого східнослов'янського етносу загалом ніколи не існувало, тож зовсім не випадково В. Мавродін у своїх працях [17; 18] так і не зміг навести жодних переконливих доказів існування його маркерних етновизначальних ознак – окремої мови, характерних рис специфічної етнокультури тощо [12, с. 146–147]. Більше того, на підставі значного числа археологічних, лінгвістичних, антропологічних, писемних джерел дослідник доводить, що у часи ДРН (за В. Мавродіном, XI–XIII ст.) Русь загалом уже не була єдиною. Крім численних фінських, балтських, тюркських етносів, у ній мешкали праукраїнці Південної Русі та зароджувалися білоруси, псково-новгородці, майбутні московити Верхньої Волги. До того ж, підкреслює вчений, т. зв. «творець» концепції ДРН, декларуючи свою ідею, абсолютно проігнорував переконливі аргументи не тільки провідних українських (М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович, М. Дашкевич, А. Кримський та ін.), а й видатних російських (К. Кавелін, В. Ключевський, О. Пресняков, М. Покровський та ін.) істориків, які визнавали Київську Русь Малоросією, тобто Україною [13, с. 2–14].

У подальших напрацюваннях з цієї теми Л. Залізняк розкриває й головну

причину відновлення пізньосередньовічної концепції вже у вигляді «концепції давньоруської народності». Вчений навів переконливі докази, що ДРН виникла не як наукова концепція, а як типовий імперський політико-ідеологічний конструкт. Фактично ДРН – це реінкарнація імперської «русской идеи» з метою легітимізації загарбання Росією земель західних сусідів [7, с. 48–62]. Її відродження у радянські часи було пов'язане з необхідністю легітимізувати «тотальний контроль Москви над народами Східної Європи» [5, с. 226].

Попри це, підкреслює Л. Залізняк, наразі прибічниками концепції ДРН є більшість російських медієвістів. Та навіть і в сучасній українській науці думки вчених щодо ДРН розділилися. Деякі представники старої генерації українських вчених (наприклад, П. Толочко) продовжують підтримувати концепцію ДРН. Молодша генерація дослідників (О. Моця, Ю. Павленко, О. Толочко) розуміють під ДРН не етнос, а культурно-політичну спільність, яка утворилася в межах давньоруської держави. На думку Л. Залізняка, така позиція є, по суті, запереченням ДРН, адже вона виникла не як політична, а саме як етнологічна конструкція, про що свідчить складовий елемент її назви – термін «народність». Тому дослідник відкидає саму можливість її існування [5, с. 227–228].

Л. Залізняк неодноразово наголошує, що проблема ДРН не тільки наукова, оскільки безпосередньо впливає на широке коло політичних проблем усієї Східної Європи. Без її вирішення неможливо з'ясувати справжній час появи на історичній арені українців, росіян і білорусів [5, с. 240–241].

Проте Л. Залізняк не лише розвінчує міф про ДРН, а й з'ясовує етногенез

українців на підставі виділених ним універсальних законів етнічного розвитку середньовічної Європи. Тому ви-токи українського народу та початок його історії дослідник тісно пов'язує з проблемою походження слов'янства. Він підтримує наукову концепцію чеського лінгвіста Л. Нідерле щодо вісло-дніпровської прабатьківщини слов'янства, за якою їх терени обмежуються на заході Середньою Віслою, на сході – Середнім Дніпром, на півночі – Прип'яттю, на півдні – степами Північно-Західного Надчорномор'я, тобто Північно-Західною Україною [1, с. 61–63].

Розглядаючи впливи греко-римської цивілізації на Східну Європу, які поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я головним чином у межах української території, він зробив висновок, що етноісторичний розвиток України випереджав віддаленіші від античних центрів регіони Східної Європи і наближався до темпів історичного розвитку країн Західної і Центральної Європи. Безперервність етнокультурного розвитку на українських землях між Карпатами, Прип'яттю і Київським Подніпров'ям, як і на землях інших європейських етносів, що знаходилися в зоні впливу Римської імперії, дослідник простежує з раннього середньовіччя, а саме з кінця V ст. Аналізуючи дані археології, мовознавства, антропології, писемні джерела, він переконливо простежує тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні єдиного етнічного організму від дулібів, склавинів і антів до сучасних українців [12, с. 204]. Археологічними відповідниками названих племен дослідник вважає носіїв празької і пеньківської культур V–VII ст., які у подальшому трансформувалися у

праукраїнські літописні племена волинян, древлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України, а лука-райковецьку культуру VIII–IX ст. вважає безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі [12, с. 204–205]. На думку дослідника, саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що протягом X–XIII ст. здійснювала потужну колонізацію північних просторів Східної Європи. На підставі значного археологічного та джерельного матеріалу він логічно доводить, що завдяки колонізації Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-руські (росіяни) етноси [1, с. 63–85; 4, с. 55–76; 12, с. 205]. За Л. Залізняка, періодизаційна схема походження та етнокультурний розвиток українців мають такий вигляд: етногенез українців розпочинається з кінця V ст.; далі – склавини і частково анти (V–VII ст.); літописні племена волинян, древлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців (VIII–IX ст.); руський народ (праукраїнці) (X–XIV ст.); русини-українці козацької доби (XV–XVIII ст.); українці часів становлення модерної нації (XIX–XXI ст.) [8, с. 397–401].

Л. Залізняк аналізує загальний історичний розвиток України і простежує процеси українського державотворення, виділяючи в ньому чотири етапи. На його думку, протягом своєї історії український етнос чотири рази піднімався на вищий щабель етнічного розвитку, трансформуючись у націю. Створений дослідником графік розвитку української нації являє собою синусоїду з чотирма підйомами (за виразом автора,

«піками»), що відповідають визначеним фазам державотворення. Вперше це відбулося в часи формування давньоруської держави Русь, вдруге – за часів становлення козацької держави Богдана Хмельницького, втретє – за доби Української Народної Республіки, вчетверте – в наш час [1, с. 6–7; 12, с. 338].

Л. Залізняк переконливо показав, що протягом усієї своєї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації, а її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на деспотичний російський Схід сталася протягом лише останніх двох століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Тому, наголошує вчений, у зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства, для України немає реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка [11, с. 89–92].

З початком неоголошеної російсько-української гібридної війни у 2014 р. на порядок денний постало питання осмислення сутності та протидії реваншистській політиці РФ щодо України й українського народу. І знову одним із перших активно долучився до вирішення цієї проблеми Л. Залізняк. У праці «Україна між Сходом і Заходом», яка побачила світ восени 2014 р., вчений осмислює історію російсько-українських відносин, які дають можливість зрозуміти сутність (геополітичну, історичну, гео економічну й етнокультурну) російсько-українського конфлікту й усвідомити глибинне підґрунтя цивілізаційного протистояння між Європою та Євразією на землях України, починаючи з середньовіччя й до сьогодення.

Тому Л. Залізняк розглядає російсько-українську війну 2014 р. не як пересічний збройний конфлікт між сусідніми державами за володіння спірними територіями, якими була більшість війн в історії людства. Він стверджує, що ця війна має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься цивілізаційною війною. Останню визначають як військовий конфлікт «між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції» [14, с. 4].

У своєму дослідженні Л. Залізняк аналізує і т. зв. проект «Новоросія». Він переконує, що сепаратистська ідея т. зв. «вільної» республіки Новоросії далеко не нова, бо інспірується Москвою не вперше. Нові національні незалежні держави, які постали на уламках тоталітарної імперії, Кремль буде намагатися демонтувати на економічні регіони, що мають стати цеглинками для будівництва нової імперії – «єдиної і неділимої». Справжніми намірами Кремля є розчленування України за старим імперським принципом «розділяй і владарюй» з метою відродження тюрми народів, якою була Російська імперія [14, с. 45–46].

У зв'язку з цим Л. Залізняк розкриває сутність імперій, засадничі основи їхніх ідеологій, основні історичні етапи розвитку та дієву альтернативу імперським наддержавним утворенням. Історія людства свідчить, що рано чи пізно в умовах системної кризи імперії розпадаються і втрачають свою національну периферію або завойовуються іншим агресором. Щоправда, існує й третій шлях виходу імперії з кризи – це її реформування, але світова історія не знає ще випадків добровільного перетворення імперій у мононаціональні стабільні

держави. Л. Залізняк вважає, що загрозою майбутньої незалежності українського народу є розпад Російської імперії [14, с. 48–66].

Від аналізу імперій вчений переходить до проблеми функціонування федеративних держав. Він звертає увагу, що усі спроби федералізації України здійснювалися вороже налаштованими до неї зовнішніми силами або їхніми агентами всередині країни. Тому він вважає, що за вивіскою «федералізації» ховається банальний сепаратизм, який у всіх цивілізованих країнах світу кваліфікується як тяжкий державний злочин, що часто провокує громадянські війни [14, с. 67–75].

Характеризуючи цивілізаційний розвиток України та Росії, дослідник приходить до висновку, що Україна та Росія історично з самого початку виникнення належали до різних типів цивілізації. Як державні організми вони принципово відрізняються генезою, суспільними відносинами, способом виробництва, напрямками економічних, політичних, етнокультурних і духовних зв'язків. Якщо Україна своєю історичною долею ще з часів Київської Русі майже до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, то Росія, генетично пов'язана з монгольською імперією Чингізидів, розвивалася як деспотія східного типу [14, с. 141–142].

Виходячи з цього, вчений доводить, що війна 2014 р. за своєю суттю є цивілізаційним конфліктом між Європою та Азією, між великими людськими спільнотами з принципово різними ментальностями, культурними традиціями, духовними цінностями, тобто між європейською та євразійською цивілізаціями. Тож, відповідно до теорії А. Тойнбі,

Л. Залізняк розглядає розпад СРСР як дезінтеграцію світової держави євразійської цивілізації, що є прологом загибелі останньої. Тому, на думку вченого, розпад Російської імперії на більшовицькому етапі розвитку – «це закономірний процес неминучої загибелі неефективної у сучасних умовах через несумісність з ринковою економікою надцентралізованої і архаїчної держави імперського типу» [11, с. 85]. Щоправда, в процесі цієї боротьби жертвами імперських апетитів, як правило, стають найближчі сусіди, у даному випадку наразі це Грузія й Україна. Отже, наголошує Л. Залізняк, Україна зараз є тим східним форпостом, який захищає усю європейську цивілізацію [14, с. 164–166]. Разом з тим дослідник висловлює впевненість, що протистояння між Заходом і Сходом, у центрі якого опинилася Україна, обов'язково завершиться перемогою динамічних суспільств з ефективною економікою європейського типу [14, с. 109].

Насамкінець зазначимо, що аналіз значного наукового доробку відомого українського вченого Л. Залізняка засвідчує: пріоритетом його досліджень є етнокультурні студії, які у добу пострадянської України набули довершеності й системності осмислення. Праці вченого відзначаються ґрунтовністю новітніх методологічних підходів, масштабністю проблематики (від давньої історії, україногенези до сучасних подій та роздумів про місце України серед світових цивілізацій), високою науковою ерудицією і глибиною знань. Л. Залізняк запропонував не лише науковому середовищу, а цілому українському суспільству концепцію походження українського народу, побудовану на глибокому розумінні закономірностей історичного процесу

утворення народів і розвитку націй. Вчений працює над вдосконаленням цієї концепції, постійно повертається до поглиблення найважливіших питань україногенезу, становлення української держави, етапів формування української нації, місця України серед світових цивілізацій тощо. Побудована видатним вченим концепція походження нашого народу має велике політичне значення, оскільки є міцним і надійним підґрунтям для утвердження української незалежної держави. Популяризація цієї концепції у народній самосвідомості допомагає зберегти самобутність українського народу в сучасному етнокультурному просторі. Усе це засвідчує високу громадянську позицію Л. Залізняка, що дає можливість вважати видатного вченого сучасності ще й великим патріотом України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 1997. 254 с.
2. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ: Абрис, 1994. 256 с.
3. Залізняк Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1999. 263 с.
4. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
5. Залізняк Л. Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. *Збірник наукових праць НДІУ*. 2007. Т. XV. С. 223–241.
6. Залізняк Л. Л. Україна в Російській імперії. Київ: ПБП «Фотовідеосервіс», 1994. 128 с.
7. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання. Київ: Темпора, 2008. 104 с.
8. Залізняк Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.
9. Залізняк Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2019. 640 с.
10. Залізняк Л. Моя археологія. Біографічні спогади та суб'єктивні враження про українську археологію. Київ: Темпора, 2020. 352 с.
11. Залізняк Л. Україна в колі світових цивілізацій: наук.-метод. розробка на допомогу лектору-викл. нар. ун-ту українознавства. Київ: Т-во «Знання» України, 2006. 96 с.
12. Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі. Київ: Темпора, 2011. 424 с.
13. Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 2–14.
14. Залізняк Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ: Шлях, 2014. 168 с.
15. Кириченко Ю. Т. Концепції українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини XIX – початку XXI ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2017. 18 с.
16. Кухарчук Ю. В., Конча С. В. Від палеоліту до незалежної Української держави (Л. Л. Залізняка – 60). *Кам'яна доба України: збірник наукових статей*. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 7–27.
17. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. 432 с.
18. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. Москва, 1971. 480 с.
19. Отрощенко В. В. Магістерська програма НаУКМА «Археологія і давня історія України» і Леонід Залізняк. *Кам'яна доба України: збірник наукових статей*. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 28–32.
20. Фігурний Ю. С. Етнологічні дослідження Леоніда Залізняка в Інституті українознавства КНУ у 1993–2004 роках. *Кам'яна доба України: збірник наукових статей*. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 315–322.
21. Фігурний Ю., Шакурова О. Етнокультурні та етногенетичні студії Леоніда Залізняка (1973–1991). *Українознавство*. 2018. № 4 (69). С. 38–54.

22. Шакурова О. В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.). Київ, 2017. 272 с.

REFERENCES

1. ZALIZNIAK, L. (1997). *From the Sclaveni to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukraintsia, 254 p. [in Ukr.]
2. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on the Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Abrys, 256 p.
3. ZALIZNIAK, L. (1999). *Primitive History of Ukraine: A Teaching Manual*. Kyiv: Vyshcha shkola, 263 p. [in Ukr.]
4. ZALIZNIAK, L. (1996). *The Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukraintsia, 80 p. [in Ukr.]
5. ZALIZNIAK, L. (2007). The Origin of Ukrainians through the Eyes of Scientists, Politicians, and Science Fiction. *Zbirnyk naukovykh prats NDIU*. (Collected Scientific Works of RIUS), Vol. XV, pp. 223–241. [in Ukr.]
6. ZALIZNIAK, L. (1994). *Ukraine in the Russian Empire*. Kyiv: Fotovideoservis, 128 p.
7. ZALIZNIAK, L. (2008). *The Origin of Ukrainians: Between Science and Ideology*. Kyiv: Tempora, 104 p. [in Ukr.]
8. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Tempora, 542 p. [in Ukr.]
9. ZALIZNIAK, L. (2019). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Tempora, 640 p. [in Ukr.]
10. ZALIZNIAK, L. (2020). *My Archaeology. Biographical Memories and Subjective Impressions of Ukrainian Archaeology*. Kyiv: Tempora, 352 p. [in Ukr.]
11. ZALIZNIAK, L. (2001). *Ukraine in the Circle of World Civilizations: Research and Methodological Manual for a Lecturer of the National University of Ukrainian Studies*. Kyiv: T-vo “Znannia” Ukrainy, 96 p. [in Ukr.]
12. ZALIZNIAK, L. (2011). *Ukrainians: Origins and Historical Destinies*. Kyiv: Tempora, 424 p. [in Ukr.]
13. ZALIZNIAK, L. (1996). Ancient People: Imperial Myth or Historical Reality. *Pamiat stolit*, (2), pp. 2–14. [in Ukr.]
14. ZALIZNIAK, L. (2014). *Ukraine between East and West. On the Origins and Essence of the Russian-Ukrainian War of 2014*. Kyiv: Shliakh, 168 p. [in Ukr.]
15. KYRYCHENKO, Yu. (2017). *Concepts of Ukrainian Ethnogenesis and Nation-Genesis in Ethnological Science of the Second Half of the 19th – Beginning of the 21st Century*. [Abstract of the thesis of the Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv. 18 p. [in Ukr.]
16. KUKHARCHUK, Yu., KONCHA, S. (2010). From the Paleolithic to the Independent Ukrainian State (L. Zalizniak’s 60th Anniversary). *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*. (The Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 7–27. [in Ukr.]
17. MAVRODIN, V. (1945). *Formation of the Old Rus State*. Leningrad: Leningrad University Press, 432 p. [in Rus.]
18. MAVRODIN, V. (1971). *The Formation of the Old Rus State and Ancient Rus People*. Moscow: Vysshaya shkola, 192 p. [in Rus.]
19. OTROSHCHENKO, V. (2010). Master’s Program of NaUKMA “Archaeology and Ancient History of Ukraine” and Leonid Zalizniak. In: *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*. (Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 28–32. [in Ukr.]
20. FIHURNYI, Yu. (2010). Ethnological Research of Leonid Zalizniak at the Institute of Ukrainian Studies of Kyiv National University in 1993–2004. In: *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*. (Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 315–322. [in Ukr.]
21. FIHURNYI, Yu., SHAKUROVA, O. (2018). Ethnocultural and Ethnogenetic Studies of Leonid Zaliznyak (1973–1991). *Ukrainoznavstvo*. (Ukrainian Studies), Vol. 4 (69), pp. 38–54. [in Ukr.]
22. SHAKUROVA, O. (2017). *Basic Concepts of Ethnogenesis of the Ukrainian People: Domestic Historiography (Late 19th – Early 21st Century)*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]